

Jadwiga Warchoł
Uniwersytet Śląski w Katowicach
jadwiga.warchol@wp.pl

O kontekstach kulturowych polskich przekładów powieści *Les Misérables* Wiktora Hugo (publikowanych w latach 1862-2012)

[...] *tant qu'il y aura sur la terre
ignorance et misère, des livres de la
nature de celui-ci pourront ne pas être
inutiles*

[Hugo, 1996: I, 13].

Wielokrotność wydań przekładów *Les Misérables* Wiktora Hugo na język polski, od pierwszej edycji po czasy współczesne, nasunęła pytania nie tylko o jakość publikowanych tłumaczeń, ale także o ich kontekst wydawniczy, socjologiczno-odbiorczy czy nawet polityczny. Te odniesienia bowiem pozwalają na ujawnienie zróżnicowanego funkcjonowania przekładu tego samego tekstu w literaturze, czy szerzej literackiej kulturze docelowej, w tym przypadku polskiej, od połowy XIX wieku [Bachórz, Kowalczykowa, 1991: 305-310] po czasy współczesne [Czarnik, 1996: 140-147]. Dostrzeżono to już i podkreślono w badaniach translatologicznych *Translation Studies* [Dąbbska-Prokop, 2000: 269-272; Bukowski, Heydel, 2009: 195-315]. Szczególny jest tu wkład teorii polisystemu Itamara Even-Zohara [1990]. Jakkolwiek bezpośrednim punktem wyjścia tej refleksji stał się historyczno-bibliograficzny przyczynek Jadwigi Rudnickiej z 1952 roku: „Pierwszy przekład polski powieści Wiktora Hugo «*Les Misérables*»” [Rudnicka, 1952: 74-80].

Historyczno-kulturowe konteksty publikacji polskich przekładów *Les Misérables* Hugo

Na podstawie artykułu Rudnickiej oraz wydanej po polsku w 1968 roku monografii Jean-Bertranda Barrère'a *Wiktor Hugo*¹ wiadomo, że brukselski wydawca oryginału Albert Lacroix² już w chwili podpisania umowy z autorem nabył prawo do odsprzedawania praw na tłumaczenia. Zatem w roku pierwszego wydania *Les Misérables* po francusku, czyli w roku 1862, opublikowano przekłady na angielski (także w Stanach Zjednoczonych) oraz na kilka innych języków europejskich, w tym język polski [Rudnicka, 1952: 76; Barrère, 1968: 263]. Przekład ten ukazywał się w odcinkach, poczynawszy od 24 marca 1862 roku, w *Gazecie Polskiej* Józefa Ignacego Kraszewskiego³, gdy część I oryginału u Lacroix opublikowana została dopiero 31 marca 1862 roku [Rudnicka, 1952: 74-75; Barrère, 1968: 249]. Przekład polski – dokonany w dużej części przez współpracownika *Gazety* Edwarda Sulickiego⁴ oraz przez Felicjana Faleńskiego⁵, który przełożył cz. III. *Mariusz* [Rudnicka, 1952: 76] – ukazywał się z założonymi przez tłumaczy i wydawcę, z racji prasowego wydania, skrótami, niepełny ze względów cenzuralnych, jak również bez autorskiego przesłania [Rudnicka, 1952: 76]. Przesłanie to, częściowo przytoczone jako motto artykułu, będzie stanowić w części analitycznej wstępną identyfikację rozpatrywanych wersji polskich

¹ Pierwsze wydanie francuskie ukazało się w 1952 roku.

² Zob. „Lacroix, Albert”, hasło w: *Dictionnaire encyclopédique du livre* [„Lacroix, Albert”, 2007: 675].

³ „Gazeta Polska, dziennik informacyjno-polityczny, wyd. w Warszawie 1826 (I XII)-1907. [...] Dział literacki G.P. wyróżnił się później, [...] za redakcji J. I. Kraszewskiego (1859-62), który w 1861 przywrócił, noszącemu od jesieni 1831 tyt. «Gazeta Codzienna» (wobec «kompromitacji» polit. G.P. jako jednego z głównych pism powstańczej Warszawy) [...] dawną nazwę” [Krzyżanowski, Hernas, 1984: 293].

⁴ Uzupełnienie danych biograficznych: <http://bazanazwisk.de/suche.php?data=50536&hits=66746&ds=45697&title=Sulicki,%20Edward> – 28.09.2013; bibliografia działalności literackiej: http://www.bar.ibl.waw.pl/contents/main.php?page=zapisy&p_osobaid=2936 – 28.09.2013.

⁵ Więcej zob.: „Felicjan Faleński”, w: Miłosz, Cz. (2003), *Historia literatury polskiej*, Znak, Kraków, s. 369-370.

przekładów. Pojawiło się ono już w wydaniu książkowym u Gebethnera i Wolffa, w tymże 1862 roku, z podaniem na stronach tytułowych nazwisk tłumaczy Sulickiego i Faleńskiego oraz z adnotacją po polsku: „Wolno drukować warunkiem złożenia w Komitecie Cenzury, po wydrukowaniu prawem przepisanej liczby egzemplarzy, Warszawa 10 (22) maja 1862; starszy cenzor Antoni Funkenstein”⁶.

Jadwiga Rudnicka, podkreślając istniejące w tym tłumaczeniu skróty z racji cenzury, dezawuuując przy tym zasadność porównawczej analizy oryginał – przekład [Rudnicka, 1952: 76], w zakończeniu artykułu sugeruje, iż to pierwsze tłumaczenie stanowiło podstawę, aż do okresu międzywojennego, wszystkich polskich edycji *Nędzników* [Rudnicka, 1952: 79]. Tymczasem w *Bibliografii polskiej XIX wieku* pod redakcją Karola Estreichera (jun.) [Estreicher, 1972] znajdujemy informację, że pojawiały się w tym czasie zarówno nowe tłumaczenia: Klemensa Podwysockiego i Wincenty Limanowskiej pt. *Nędznicy* (Lwów 1881-1882)⁷ [Estreicher, 1972: 433], jak i kompilacje kilku przekładów [Estreicher, 1972: 434].

Dopełniające wywód Rudnickiej informacje o wydaniach w XX wieku, w tym w okresie międzywojennym, znajdziemy następnie w *Bibliografii polskiej 1901-1939* [Barańska, Bobrowic, Gołębiowska, 2009], która odnotowuje przekład Leona Sternklara (pod pseudonimem Zbigniew Zaturski), jak i wspomniane przez Rudnicką wydanie, w ramach wszystkich dzieł prozatorskich Wiktora Hugo po polsku, w *Bibliotece Arcydział Literatury* (Bydgoszcz 1928) i *Bibliotece Wielkich Pisarzy* (Warszawa 1931) pod redakcją Jarosława Iwaszkiewicza, ze wstępem Juliusza Kadena-Bandrowskiego [Barańska, Bobrowic, Gołębiowska, 2009: 134-136]. W tym dziesięciotomowym wydaniu *Nędznicy* stanowią tomy od siódmego do szesnastego. Ani jednak na stronie tytułowej tej edycji, ani we wstępie nie wymieniono nazwiska czy nazwisk tłumaczy.

⁶ Zob. w bibliografii dział: „Rozpatrywane edycje”.

⁷ Tłumaczenie to zostało wznowione przez „Księgarnię Polską” (Lwów 1894) oraz w okrojonej formie pt. *Nędzarze* w wydawnictwie T. Paprocki i Sp. (Warszawa 1900) [Estreicher, 1972: 433]. W. Limanowska przetłumaczyła też powieść *Bug Jargal* Hugo, wydaną w 1886 roku.

***Les Misérables* między literaturą i kulturą wysoką a kulturą popularną**

Refleksja amerykańskiego uczonego Lawrence'a Venutiego, iż obcy tekst w akcie komunikacji naznaczony jest rodzimymi sposobami rozumienia i interesami w literaturze i szerzej kulturze docelowej [Venuti, 2013] wpisuje się w kontekst badań translatologiczno-socjologicznych wspomnianych już *Translation Studies*. Poszerzono w nich spojrzenie na rolę tłumacza, widoczną przede wszystkim na poziomie przetłumaczonego tekstu, na znaczenie wydawcy czy relację pomiędzy tłumaczem a redaktorem [Tabakowska, 1999; 2009], rzeczywistymi uczestnikami nawiązującej się komunikacji międzykulturowej, której adresatem staje się odbiorca przekładu. Z kolei teorie polisystemu czy socjologiczna teoria pola produkcji kulturowej Pierre'a Bourdieu [2001] zwracają uwagę badaczy na uwarunkowania zewnętrzne wobec samego procesu twórczego, w tym tłumaczenia i jego publikacji, czyli na ich konteksty historyczno-literacki czy też polityczno-społeczno-ekonomiczny [Even-Zohar, 1990], umożliwiające lub nie autonomiczność twórcy wobec pola władzy politycznej, przy zachowaniu specyficznego autorytetu autora i wartości symbolicznej dzieła [Bourdieu, 2001].

Powyższe bibliograficzne zestawienia polskich przekładów należałoby zatem rozpatrzeć w szerszym kontekście społeczno-polityczno-historycznych uwarunkowań w kulturze docelowej, w której przekładowi przyszło funkcjonować [por. Gaszyńska-Magiera, 2011]. Biorąc zatem pod uwagę sposób i datę publikacji pierwszego polskiego przekładu w prasie w 1862 roku, można stwierdzić, iż po pierwsze było to odzwierciedleniem rodzącej się europejsko-amerykańskiej praktyki „powieści w odcinkach”, po drugie upowszechniającego się gatunku powieści felietonowej, raczej o charakterze popularnym [Bachórz, Kowalczykowa, 1991: 305-310]. Okres publikacji zaś to narastanie w Warszawie rozgorączkowania przed powstaniem styczniowym, z oczekiwaniem na zrozumienie, a nawet pomoc ze strony Francji dla wolnościowego zrywu [Kieniewicz, 1971; 1972]; stąd potencjalnie w odbiorze utworu wrażliwość na zawartą w nim problematykę niezgody społecznej na warunki życia społeczno-politycznego we Francji. Pojawiające się następnie, do końca XIX wieku, wznowienia miały miejsce już w warunkach

ściślejszych rygorów władz zaboru rosyjskiego na terenie tzw. Przywiślańskiego Kraju i literatury wydawanej po polsku podlegającej rosyjskiej cenzurze⁸. W przypadku omawianego utworu cenzura mogła dotyczyć zarówno fragmentów ukazujących rewolucję polityczno-społeczną [Rudnicka, 1952:77], jak też wyrażanej w *Les Misérables expressis verbis* sympatii narratora i kreowanej przez niego postaci rewolucjonisty Feuilly dla polskich dążeń niepodległościowych [Parvi, 1992b: 77-80]. Charakterystycznym rysem polskich przekładów *Nędzników* wydaje się i to, że ich późniejsze wersje ukazywały się poza Warszawą, we Lwowie, w bardziej liberalnych pod względem narodowościowo-politycznym warunkach zaboru austriackiego, jak i w kontekście intensywnego życia kulturalno-intelektualno-literackiego już w niepodległej Polsce.

Okres międzywojenny i odzyskanie przez Polskę państwowej niepodległości to, z jednej strony, współtworzenie kanonu literatury europejskiej przez uzupełnianie i wydawanie przekładów, szczególnie z literatury francuskiej⁹, a więc i opublikowanie klasycznego wydania dzieł wszystkich prozą Wiktora Hugo, w tym *Nędzników*. Z drugiej zaś strony, popularyzacja tego utworu poprzez adaptacje dla młodzieży, zarówno w języku polskim (*Nędznicy* – oprac. T. Togzaj, właśc. S. Essmannowski, J. Przeworski, Warszawa 1938), jak i w języku oryginału (*Les misérables* – adapté et annoté par H. Nieniewska, Książnica-Atlas, Warszawa–Lwów 1938¹⁰).

Rozpatrując poszczególne edycje, możemy przy tym zauważyć, że jak w okresie zaborów, przy zaostrzonej cenzurze, tak i w czasach Polski niepodległej rola tłumaczy zdawała się zawierać między podkreślanym w najnowszych badaniach translatologicznych statusem współautora [Legeżyńska, 1999; Balcerzan, 2010; Brzozowski, 2011], którego nazwisko uwzględniano na stronie tytułowej, a pozycją redaktora czy adaptatora, który ukrywał się w najlepszym razie pod pseudonimem lub zupełnie pomijano go w kolejnych wydaniach, nawet tych prestiżowych.

⁸ Zob. np. wydanie S. Bukowieckiego z 1900 roku z adnotacją w języku rosyjskim: „Dozwoljeno Cenzuroju, Warszawa 5 fevralja 1899 goda”.

⁹ Kanon literatury francuskiej w przekładach T. Boya-Żeleńskiego wydany w latach 1912-1939 zob.: Winklowa, B. (1967), *Tadeusz Żeleński (Boy). Twórczość i życie*, PIW, Warszawa.

¹⁰ Wcześniej tego typu wydawnictwo ukazało się w 1910 roku (avec notes explicatives et vocabulaire par N. Osterloff, Warszawa: M. Arct).

Przy tym utwór *Nędznicy* Hugo – zarówno sposobami wydania, jak i założonym odbiorcą – od początku oscylował między kulturą wysoką, elitarną (jak przykład Podwysockiego wydany w *Bibliotece Najcelniejszych Utworów Literatury Europejskiej*, *Literatura Francuska* czy wspomniane wydawnictwo międzywojenne pod redakcją Iwaszkiewicza) a kulturą popularną¹¹. Wydania popularne były na ogół ograniczone do zachowania spójności fabuły z pomijaniem fragmentów metatekstowych zawierających dygresje i odautorskie komentarze o charakterze publicystyczno-polityczno-społecznym.

Okres po 1945 roku

Głównym obszarem naszych zainteresowań będą jednak wydania polskich przekładów *Les Misérables* po 1945 roku aż do czasów najnowszych. Jak wynika z badań bibliometrycznych Elżbiety Skibińskiej dotyczących przekładów prozy francuskiej, publikacja tłumaczeń utworów Wiktora Hugo osiągnęła apogeum w dekadzie 1944-1955, utrzymując się następnie, do 1995 roku, na jednakowym, średnim poziomie, przy czym tłumaczenia *Nędzników* najwięcej wydań osiągnęły w latach 1956-1965 [Skibińska, 2008: 101, wykres 7b]. Wpłynęły na to, jak się okazuje, inicjatywy dwóch oficyn wydawniczych. W roku 1954 wydawnictwo Iskry sięgnęło jakoby do przedwojennego wydania z 1931 roku (informacja na stronie wydawniczej). Natomiast w *Posłowie* Maciej Żurowski, profesor romanistyki z Uniwersytetu Warszawskiego, powołując się na artykuł Rudnickiej, określa to wydanie jako powrót do pierwszego przekładu Sulickiego i Faleńskiego¹². Jakkolwiek znów na stronie wydawniczej znajdujemy informację, że przekład został „przejrzany

¹¹ Wydania w formie zeszytów dla szerokiego grona odbiorców w wydawnictwach takich, jak „Biblioteka Groszowa” (1926), dodatek do „Ilustrowanego Kurjera Pomorskiego” (1933), czy też wydanie Łódzkiego Instytutu Wydawniczego (1947), wreszcie Spółdzielni Wydawniczej „Wiedza” na zlecenie Komitetu Upowszechnienia Książki (1948).

¹² „Tę rewelacyjną historię pierwszeństwa polskiego tłumaczenia *Nędzników* zbadała szczegółowo i opisała (w Zeszytach Wrocławskich z 1952 r.) J. Rudnicka. Tłumaczami byli Edward Sulicki i Felicjan Faleński. Ich przekład stał się podstawą prawie wszystkich późniejszych wydań *Nędzników* w Polsce aż do niniejszego”. Żurowski, M., *Posłowie* do: Hugo, 1954: 518, przyp. 1.

i poprawiony przy współpracy Hanny Szumańskiej-Grossowej”, tłumaczki wydanych w tym samym, 1954 roku, przez PIW dwóch innych powieści Hugo: *Katedry Marii Panny w Paryżu* i *Człowieka śmiechu*¹³. Wydanie *Nędzników* przez Iskry, z zaznaczeniem, że jest to wersja skrócona, miało następnie sześć wznowień (ostatnie w 1986 roku).

Tymczasem w 1956 roku PIW opublikował nowy, całościowy przekład Krystyny Byczewskiej (za to tłumaczenie dostała ona nagrodę wydawnictwa Książka i Wiedza¹⁴), również systematycznie wznowiany od 1962 roku (w seriach: *Biblioteka Arcydzieł. Najsławniejsze Powieści Świata* i *Biblioteka Klasyki Polskiej i Obcej*), w latach: 1966, 1972, 1976, 1980, 1986, czyli prawie równolegle do wydań Iskier. W tym przypadku wydania opatrywano adnotacją „z pism Wiktora Hugo”, w opracowaniu Zbigniewa Bieńkowskiego, tłumacza, w tym także poezji francuskiego twórcy.

Aby ustalić, czy po 1989 roku obie te wersje były wznowiane, odwołujemy się do strony internetowej <http://w.bibliotece.pl>, na której zamieszczone są filiacje różnych wydań *Nędzników*. I tak przekład Byczewskiej ukazywał się w wydawnictwie Prószyński i S-ka w dwóch osobno publikowanych tomach (w PIW w czterech) w 1999, 2001, 2003, 2004, 2005 i 2006 roku w serii *Klasyka Powieści* oraz w roku 2009, firmowany przez Prószyński Media, w serii *Klasyka Filmowa* – na okładkach obu tomów są sceny z międzynarodowego miniseriale z 2000 roku z udziałem Gérarda Depardieu i Johna Malkovicha – wreszcie jako e-book.

Natomiast o „żywołności” dziewiętnastowiecznych przekładów niech świadczy np. emitowane w latach 2000-2001 przez II Program Polskiego Radia mikrosluchowisko *Nędznicy* w odcinkach w oparciu o, jak podano, przekład Sulickiego i Faleńskiego. Dla naszych rozważań istotne jednak jest przede wszystkim wydane w latach 2011-2012 w Wydawnictwie Aleksandria z Katowic, jako „dokument dźwiękowy”, opracowane pod kątem wersji audio, tłumaczenie Wincenty Limanowskiej z 1881 roku. Wedle otrzymanej, wraz z transkrypcją nagranych tekstu, informacji

¹³ Hugo, W. (1954), *Katedra Marii Panny w Paryżu*, przeł. H. Szumańska-Grossowa, pod red. Z. Bieńkowskiego, PIW, Warszawa; Hugo, W. (1954), *Człowiek śmiechu*, przeł. H. Szumańska-Grossowa, wstępem i objaśnieniami opatrzył M. Żurowski, PIW, Warszawa (wyd. II 1955).

¹⁴ Informacje biograficzne zob.: „Krystyna Byczewska” w: *Wielkopolski Słownik Pisarek*, [on-line] http://pisarki.wikia.com/wiki/Krystyna_Byczewska – 29.09.2013.

z wydawnictwa¹⁵ decyzja wykorzystania tego przekładu była poddyktowana raczej względami komercyjnymi, zwolnieniem z konieczności uiszczenia tłumaczowi opłaty za prawa autorskie, niż docenieniem walorów artystycznych tegoż przekładu. Zwróciła na to zresztą uwagę w swych badaniach bibliometrycznych Skibińska [2010: 36].

Przekłady polskie między przesłaniem ideologiczno-społecznym a religijno-moralnym

Jako motto artykułu zamieściliśmy końcowy fragment autorskiego perytekstu, w którym Hugo nawiązuje do tradycji pojmowania roli literatury nie tyle w aspekcie estetyczno-artystycznym, narastającym w literaturze francuskiej w okresie publikacji *Les Misérables* [Żurowski, 2007b: 226; 2007a: 249], ile nade wszystko w jej wymiarze społecznie służebnym. Użyte zaś językowo podwójne przeczenie: „pourront ne pas être inutiles” – w dosłownym tłumaczeniu na język polski: „będą mogły nie być nieużyteczne” – w systemie języka francuskiego daje twierdzenie: „nie będą mogły być nieużyteczne”. Przytoczony zaś w trzech polskich przekładach fragment ten pokazuje możliwość zróżnicowanego odczytywania tegoż przesłania:

[...] jak długo na powierzchni ziemi nie zniknie niewiedza i nędza – książki w rodzaju niniejszej będą mogły być pożyteczne. (aspekt prospektywny, jak w oryginale)

[...] póki istnieć będzie na ziemi ciemnota i nędza, książki takie, jak ta, mogą być użyteczne (użycie czasu teraźniejszego w znaczeniu uniwersalnym)

[...] (mówiąc zaś jeszcze dosadniej): ciemnota i nędza dopóty będą na świecie, dopóki książki takie jak ta nie staną się użyteczne. (transformacja składniowo-semantyczna podkreślająca aspekt życzeniowo-dydaktyczny)¹⁶

Trzeci w kolejności fragment pochodzi z transkrypcji wspomnianego powyżej, wydanego w latach 2011-2012, „dokumentu dźwiękowego”,

¹⁵ W tym miejscu pragnę podziękować Dyrekcji wydawnictwa Aleksandria z Katowic za udzielenie informacji oraz przesłanie zredagowanej transkrypcji tekstu nagrania płytowego.

¹⁶ Zarówno tekst francuski, jak i polskie tłumaczenia *Przedmowy* znajdują się na stronach nienumerowanych.

pierwszy z wersji wydanej przez Iskry, drugi z przekładu Byczewskiej wydanego przez PIW. Dobór tych trzech wersji tworzy serię przekładową charakteryzującą się, jak staraliśmy się to ukazać w bibliograficznym wywodzie, z jednej strony historyczną ciągłością, z drugiej zaś jej aktualnym współwystępowaniem w bibliotekach i na rynku wydawniczym.

Ponadto na tym samym przykładzie niewielkiego fragmentu *Przedmowy*, gdyż tak tłumaczono na język polski perytekst Hugo, można także pokazać, iż wbrew sugestiom wynikającym z artykułu Rudnickiej pierwsze tłumaczenie nie zagościło na trwałe jako kanoniczne, podlegając w kolejnych wydaniach co najmniej redakcyjnym obróbkom. O ile bowiem w wydaniu książkowym z 1862 roku u Gebethnera i Wolffa fragment ten ma następującą postać:

[...] inaczej mówiąc, póki na ziemi będzie ciemnota i nędza, książka w rodzaju tej, którą macie przed sobą, mogą nie być bez pożytku (zauważalny błąd gramatyczny: brak zgodności w liczbie podmiotu „książka” i orzeczenia „mogą”, gdy w oryginale w obu przypadkach jest l. mn.: *des livres, pourront*; w drugiej części zdania kalka z francuskiego),

o tyle w wydaniu warszawskim Bukowieckiego z 1900 roku, jakoby pochodnym od niego, w zakończeniu autorskiej *Przedmowy* uniknięto powyższych błędów: „[...] jednym słowem dopóki na ziemi istnieć będą ciemnota i nędza – dopóty takie książki, jak ta, mogą zawsze się przydać”. Podobnie w wersjach z 1928 (1931) roku pod redakcją Iwaszkiewicza: „[...] innemi słowy dopóki istnieć będzie ciemnota i nędza, takie książki jak ta zawsze przyniosą pożytek”¹⁷.

Przechodząc zatem do porównawczej analizy wybranych fragmentów serii przekładów wobec oryginału, z wyodrębnieniem „jednostek tłumaczenia”, takich jak tytuły, akapity, nazwy własne [Dąbbska-Prokop, 2000: 107-108)], pod kątem ich ekwiwalencji kulturowej, weźmiemy pod uwagę zarówno trzy wymienione powyżej współlistniejące wersje, jak i wersje, do których wydanie Iskier się odwołuje, czyli tę pod redakcją Iwaszkiewicza z 1928 i 1931 roku, jak i pierwsze książkowe wydanie z 1862 roku u Gebethnera i Wolffa. Okazjonalnie odwołujemy się też do wydania Bukowieckiego z 1900 roku i przekładu Stenklara (pseudonim Z. Zaturski).

¹⁷ J.w.

W tej z konieczności skrótowej, jeśli nie pobieżnej, analizie porównawczej inspirację stanowią prace, które uprawomocniły na gruncie polskim tradycję badawczą biorącą pod uwagę nie tyle językoznawczy aspekt odpowiedniości na poziomie leksykalno-składniowym czy stylistycznym, ile porównanie w oparciu o dominantę semantyczną [Barańczak, 2004], o autonomiczny w przekładzie „świat podstawiony” [Balcerzan, 2010] czy też kierowanie się specyfiką poetyki, z jednej strony, oryginału, z drugiej – przekładu [Brzozowski, 2011].

Porównajmy zatem na początku zgodność wymienionych wersji z oryginałem pod kątem układu formalnego, określającego w oryginale heterogeniczność gatunkową utworu o proveniencji o tyle powieściowej, w tym w swej odmianie felietonowej czy powiastkowej, ile epickiej (podział na księgi) czy nawet pochodnej od dramatu (podział na pięć części).

Oryginał:

Première partie *Fantine* (s. 15), Livre premier *Un juste*, Chapitre I *M. Myriel* (s. 16)

Przekłady:

Wersja: 1862 r. tłum. E. Sulickiego wyd. Gebeth- nera i Wolffa	Wersja: 1928 r. red. J. Iwaszkiewicz	Wersja: Iskry, 1956 r. tłum. przejrzane i poprawione przez H. Szumańską-Grossową	Wersja: PIW, 1956 r. tłum. K. Byczewskiej	Wersja: 1881; zredagowana i wydana w 2011 r. tłum. W. Limanowskiej
Cz. I. <i>Fantine</i> Ks. I. <i>Sprawiedliwy</i> I. Pan <i>Myriel</i> (s. 6) 14 rozdziałów (spis treści)	Cz. <i>Fantyna</i> Ks. I. <i>Sprawiedliwy</i> R. I. Pan <i>Myriel</i> (s. 20-21) 14 rozdziałów (spis treści)	Cz. I. <i>Fantyna</i> R. I. <i>Człowiek</i> <i>sprawiedliwy</i> <i>Ksiądz Myriel</i> (s. 8-9) 9 nienumerowanych podrozdziałów (spis treści)	Cz. I. <i>Fantyna</i> Ks. I. <i>Sprawiedliwy</i> I. <i>Ksiądz</i> <i>Myriel</i> (s. 8-9) 14 rozdziałów (spis treści)	Cz. I. <i>Fantyna</i> R. I. <i>Myriel</i> R. XIV. <i>Co myślał</i> (usunięty z wersji skróconej) (transkrypcja, s. nienumerowane)

W wersjach z 1862, 1928 i w tłumaczeniu Byczewskiej zachowano podział na „część”, spolszczając w jej tytule imię Fantine (występujące tylko w wersji z 1862 roku) na Fantyna, podział na „księgę”, zachowując w tytule określenie pojęciowe „sprawiedliwy” (jak sugeruje oryginał) i na „rozdziały”, a tytuł pierwszego „M. Myriel” ma postać w tych wersjach odpowiednio do oryginału: „Pan Myriel” (1862, 1928) lub „Ksiądz Myriel” w wersji PIW jako antycypowanie ujawnionej w przebiegu fabularnym profesji. Natomiast wersja Iskier, określona jako skrócona, i wersja z 2011 roku pomijają podział na księgi, z tą różnicą, że tytuły ksiąg stają się w wersji Iskier tytułami rozdziałów, a odpowiednikiem tytułu „Un juste” jest określenie wartościujące „człowiek sprawiedliwy”, po czym następują nienumerowane podrozdziały, a tytuł pierwszego przetłumaczono jako „Ksiądz Myriel”. W wersji z 2011 roku, pomijając księgi i ich tytuły, zachowano numerację rozdziałów, zaś tytuł rozdziału I skrócono do samego nazwiska – „Myriel”.

Przejdziemy teraz do porównania dwóch początkowych akapitów rozdziału I (cz. I, ks. I) sygnalizujących sposoby narracji, w tym wprowadzanie elementów kulturowych.

Oryginał:

En 1815, Charles-Francois-Bienvenu Myriel était évêque de Digne. C'était un vieillard d'environ de soixante-quinze ans; il occupait le siège de Digne depuis 1806. (s. 17)

Przekłady¹⁸:

Wersja: 1862 r.	Wersja: 1928 r.	Wersja: Iskry, 1954 r.	Wersja: PIW, 1956 r.	Wersja: 2011 r. (W.L.)
W roku 1815 p. Karol Franciszek Benvenuto Myriel był biskupem w D.	W roku 1815 p. Karol Franciszek Benvenuto Myriel zajmował stolicę biskupią w Digne.	W roku 1815 <u>ksiądz</u> Karol Franciszek Benvenuto Myriel był biskupem w Digne.	W roku 1815 biskupem Digne był <u>ksiądz</u> Karol Franciszek Benvenuto Myriel.	W roku 1815 biskupem D. był Karol Franciszek <u>Ludomił</u> Myriel.

¹⁸ W dalszej części przy omawianiu poszczególnych wersji stosujemy ich opis skrócony – wersja: 1862 r.; wersja: 1928 r.; wersja: Iskry, 1954 r.; wersja: PIW, 1956; wersja: 2011 r. (W.L.).

Wersja: 1862 r.	Wersja: 1928 r.	Wersja: Iskry, 1954 r.	Wersja: PIW, 1956 r.	Wersja: 2011 r. (W.L.)
Był to starzec lat około <u>siedemdziesięciu pięciu</u> ; zajmował stolicę biskupią od roku 1806. (s. 6)	Był to starzec siedemdziesięcioletni; <u>piastował</u> <u>tę godność</u> <u>od roku 1806.</u> (s. 21)	Był to starzec lat około <u>siedemdziesięciu pięciu</u> ; <u>piastował</u> <u>tę godność</u> <u>od roku 1806.</u> (s. 9)	Był to starzec prawie siedemdziesięciopięcioletni. <u>Piastował</u> <u>tę godność</u> <u>od roku 1806.</u> (s. 9)	Siedemdziesięciopięcioletni starzec, który <u>owo</u> <u>stanowisko</u> <u>zajmował</u> <u>od 1806 roku.</u> (transkrypcja, s. nienumerowane)

W tłumaczeniach tego pierwszego akapitu obserwujemy konsekwentne, zgodnie z tytułem rozdziału, użycie w wersji Gebethnera i Wolffa z 1862 roku i wersji z 1928 roku „pan”, jakkolwiek w skróconej formie, co sugeruje zresztą oryginał – „M. Myriel”, ale i zgodnie z polskim uzusem, gdyż przed pełnymi imionami i nazwiskiem; w wersji W.L. użyto samego nazwiska „Myriel”; w wydaniach zaś Iskier i PIW znów „ksiądz Myriel”. Istotna wydaje się zmiana składniowa w wersjach PIW i w tłumaczeniu W.L., gdyż zamieniono tym samym prezentację postaci: „K. F. B. Myriel był” na prezentację miejsca: „biskupem Digne był”, co podkreśla, przy symbolicznej dacie „1815”, także symbolikę miejsca – rzeczywista miejscowość Digne (w wersjach GiW i W.L. zaznaczona tylko literą „D.”) znajduje się na drodze z Tulonu, którą przemierzał Jan Valjean po opuszczeniu galer, jak i Napoleon I po ucieczce z Elby (stanowi to element narracji w tym rozdziale). Zaskakująca natomiast wydaje się nieścisłość faktograficzna w wersji z 1928 roku („siedemdziesięcioletni” zamiast „siedemdziesięciopięcioletni”) co wskazywałoby, iż wersja ta, pod redakcją Iwaszkiewicza, jest pochodna raczej od wydania Bukowieckiego z 1900 roku, a nie od wersji pierwotnej z 1862 roku:

W roku 1815 pan Karol Franciszek Benvenuto Myriel zajmował stolicę biskupią w Digne. Był to starzec siedemdziesięcioletni; piastujący tę godność od roku 1806 [Hugo, 1900: 6]

(wg Estreichera to wydanie to kompilacja przekładów Sulickiego, Fałńskiego i Limanowskiej). Natomiast przekład wydany przez Iskry w 1954 roku, wbrew informacji, iż odwołuje się do wersji z 1928 (1931) roku, nawiązuje bezpośrednio do wydania z 1862 roku (przekład Sulickiego). Jakkolwiek z kolei wybór kulturowo nacechowanego określenia „piastował godność” (o biskupstwie) jest nawiązaniem do wersji z 1928 (1931) roku i pośrednio do wersji z 1900 roku. Rozwiązanie takie przyjęła także w swym przekładzie Byczewska.

Tytuł rozdziału II (cz. I, ks. I) w oryginale: „Monsieur Myriel devient Monseigneur Benvenuto” (s. 20).

Przekłady:

Wersja: 1862 r.	Wersja: 1928 r.	Wersja: Iskry, 1954 r.	Wersja: PIW, 1956 r.	Wersja: 2011 r. (W.L.)
II. <u>Pan Myriel</u> zostaje <u>monsignorem</u> <u>Benvenuto</u> (s. 8)	Rozdział drugi: <u>Pan My-</u> <u>riel</u> zostaje <u>księdzem</u> <u>Benvenuto</u> (s. 23)	<u>Ksiądz My-</u> <u>riel</u> zostaje <u>biskupem</u> <u>Benvenuto</u> (s. 11)	II. <u>Ksiądz</u> <u>Myriel</u> zosta- je <u>ekscelencją</u> <u>Benvenuto</u> (s. 12)	R. II: Myriel zostaje <u>Jego</u> <u>Wielebnością</u> <u>Ludomiłem</u> (transkrypcja, s. nienumero- wane)

W wersjach polskich konsekwentnie użyto w pierwszej części określeń: „pan Myriel” (wersje z 1862 i 1928 roku), „ksiądz Myriel” (wersje Iskier i PIW) oraz samo tylko nazwisko „Myriel” (wersja z 2011 roku). Istotna pod względem kulturowym jest natomiast druga część tytułu: wersja pierwotna z 1862 roku nawiązuje do włosko-rzymskiej odmiany określania biskupa katolickiego „monsignore” jako najbliższe francuskiemu „monseigneur”. W wersji Iskier podana została funkcja – „biskup”; w tłumaczeniu Limanowskiej i Byczewskiej podano nie tyle nazwę funkcji, ile sposób odnoszenia się do osoby piastującej tę funkcję, przy czym rozwiązanie w przekładzie Byczewskiej jest zgodne z aktualnym do dziś kościelnym uzusem: do biskupa zwraca się przede wszystkim „ekscelencjo”, podkreślając jego wyższą w kościelnej hierarchii rangę, ponieważ „wielebność” to zwrot grzecznościowy stosowany do księży w ogóle. W wersji z 1928 roku pod redakcją Iwaszkiewicza

podano tylko, że „zostaje księdzem Benvenuto”, czyli umiłowanym duchownym, zgodnie ze swoim imieniem, co wyjaśnione zostaje w zakończeniu tegoż rozdziału. W oryginale odbywa się to na zasadzie metatekstowego komentarza:

L'usage étant que les évêques énoncent leurs noms de baptême en tête de leurs mandements et leurs lettres pastorales, les pauvres gens du pays avaient choisi avec une sorte d'instinct affectueux, celui qui leur présentait un sens, et ils ne l'appelaient que monseigneur Bienvenu. Nous ferons comme eux, et nous le nommerons ainsi à l'occasion. Du reste cette appellation lui plaisait. (s. 25)

Przekłady:

Wersja: Iskry, 1954 r.	Wersja: PIW, 1956 r.	Wersja: 2011 r. (W.L.)
Był zwyczaj, że biskupi znaczyli swymi chrzestnymi imionami posłania i listy pasterskie; ubodzy mieszkańcy okoliczni, wiedzeni serdecznym instynktem, wybrali z imion biskupa to, którego znaczenie rozumieli, i nazywali go księdzem <u>Benvenuto</u>*. Pójdziemy za ich przykładem i tak samo będziemy go nazywać, kiedy to będzie potrzebne. Zresztą imię to podobało się i jemu. (s. 15) *Benvenuto – imię oznaczające dosłownie: „przbyły w dobrą godzinę”, „mile witany”.	Stosownie do zwyczaju biskup umieszcza swoje chrzestne imiona w nagłówku orędzi i listów pasterskich. Miejscowi biedacy wiedzeni tkliwym instynktem wybrali sobie spośród imion biskupa to, które miało dla nich szczególny sens i nie nazywali go inaczej jak biskupem <u>Benvenuto</u>*. Pójdziemy za ich przykładem i również tak będziemy go nazywać. Zresztą podobało się to samemu biskupowi. (s. 17) *W oryg. Bienvenu, dosłownie „mile widziany”.	Istnieje zwyczaj, że biskupi wymieniają swoje chrzestne imię na czele swych rozkazów lub listów pasterskich. Biedni miejscowi ludzie, wiedzeni instynktem i uczuciem, spośród imion biskupa wybrali te, które jako jedyne miało dla nich jakieś znaczenie: nie nazywali go więc inaczej, jak biskupem <u>Ludomilem</u>. My również tak będziemy go nazywać, tym bardziej, że nazwa ta podobała się i jemu. (transkrypcja, s. nienumerowane)

Porównajmy tym razem tylko trzy najbardziej interesujące nas wersje i możliwe translatorskie rozwiązania: w wersji Iskier zachowano łacińsko-włoską formę pierwotnego imienia biskupa, wyjaśniając w przypisie, iż jest to imię znaczące; podobnie w swoim tłumaczeniu Byczewska zachowała pierwotną formę „Benvenuto”, wyjaśniając jednak w przypisie, dlaczego lud używał formy rodzimej „Bienvenu” i co ona dla niego znaczyła; interesujące wydaje się spolszczenie łacińskiej formy imienia „Benvenuto” na Ludomił (miły ludowi, tak przez niego nazywany) w przekładzie Limanowskiej.

Wróćmy jednak do rozdziału I (ks. I, cz. I) ze względu na ważny element kulturowy określający pochodzenie społeczne biskupa Myriel:

Oryginał:

[...] M. Myriel était fils d'un conseiller au parlement d'Aix; noblesse de robe. (s. 17)

Przekłady:

Wersja: 1862 r.	Wersja: 1928 r.	Wersja: Iskry, 1954 r.	Wersja: PIW, 1956 r.	Wersja: 2011 r. (W.L.)
Pan Myriel był synem radcy parlamentu w Aix; pochodził <u>ze szlachty urzędniczej</u> . (s. 6)	Pan Myriel należał <u>do arystokracji prawniczej</u> , jako syn radcy parlamentu w Aix. (s. 21)	Ksiądz Myriel był synem radcy parlamentu w Aix, pochodził więc <u>z sędowniczej szlachty</u> . (s. 9)	Ksiądz Myriel był synem radcy parlamentu w Aix; pochodził więc <u>ze szlachty sędowniczej</u> . (s. 9)	Myriel był synem radcy parlamentu w Aix, należał więc <u>do szlachty urzędniczej</u> . (transkrypcja, s. nienumerowane)

Porównawcze zestawienie pięciu wersji uwiadczenia i potwierdza ich wzajemne podobieństwa i zależności. I tym razem odstępstwo od oryginału o charakterze kulturowym wskazuje, iż wersja z 1928 (1931) roku, pod redakcją Iwaszkiewicza, jest pochodna od wersji Bukowieckiego z 1900 roku: „[...] Pan Myriel należał do arystokracji prawniczej, jako syn radcy parlamentu w Aix [Hugo, 1900: 6], a nie od pierwotnej wersji wydanej

u Gebethnera i Wolffa w 1862 roku, do której z kolei nawiązuje wersja wydana przez Iskry. W tym też wydaniu, jak i w wydaniu PIW, dla uniknięcia nieporozumień pojęcie „szlachta sądownicza” opatrzone, jednakowym w obu przypadkach, encyklopedycznym wyjaśnieniem w przypisie.

Dla naszych rozważań istotna jest też pierwsza część tego akapitu jako przejawu poetyki całego utworu. Po raz pierwszy bowiem pojawia się sposób narracji spersonalizowanej, ujętej w formę wypowiedzi narratora wpisanego w tok opowiadania, jednocześnie odwołującego się do rzeczywistości pozaliterackiej, do bezpośredniego doświadczenia autorskiego.

Oryginał:

Quoique ce détail ne touche en aucune manière au fond même de ce que nous avons à raconter, il n'est peut-être pas inutile, ne fût-ce que pour être exact en tout, d'indiquer ici les bruits et les propos qui avaient couru sur son compte au moment où il était arrivé dans le diocèse. (s. 17)

Przekłady:

Wersja: 1862 r.	Wersja: 1928 r.	Wersja: Iskry, 1954 r.	Wersja: PIW, 1956 r.	Wersja: 2011 r. (W.L.)
Chociaż szczegół ten nie dotyczy w żadnym względzie treści samej <u>naszego</u> <u>opowiadania</u> , może jednak nie będzie zbytecznym, choćby dla zachowania dokładności we wszyst- kim,	Chociaż szczegół ten nie dotyczy w żadnym względzie treści samej <u>naszego</u> <u>opowiadania</u> , może jednak nie będzie zbyteczne, choćby dla zachowa- nia ścisłej dokładności we wszyst- kiem,	Chociaż szcze- gół ten nie dotyczy w żad- nym wzglę- dzie istotnej treści <u>naszego</u> <u>opowiadania</u> , może jednak nie będzie bezużytecz- ne – choćby dla zachowa- nia ścisłej we wszystkim dokładności –	Jakkolwiek szczegół ten nie dotyczy bynajmniej istoty <u>nasze-</u> <u>go opowia-</u> <u>dania</u> , nie będzie może od rzeczy wspomnieć tutaj – dla samej choćby dokładności –	Chociaż szczegół ten nie dotyczy w zasa- dzie tego, <u>co zamierzam</u> <u>tu opowie-</u> <u>dziec</u> , należy się mimo wszystko – dla samej dokładności –

Wersja: 1862 r.	Wersja: 1928 r.	Wersja: Iskry, 1954 r.	Wersja: PIW, 1956 r.	Wersja: 2011 r. (W.L.)
spisać tu pogłoski i zdania jakie o nim krążyły w chwili, gdy przy- był do swej diecezji. (s. 6)	spisać tu pogłoski i zdania jakie o nim krążyły w chwili, gdy przy- był do swej diecezji. (s. 21)	wspomnieć tu o pogło- skach i plot- kach, jakie krążyły o nim wtedy, kiedy przybył do swej diecezji. (s. 9)	o pogłoskach i plotkach, które krążyły na jego temat, w chwili kiedy przybył do swej diecezji. (s. 9)	wspomnieć o pogłoskach i plotkach, które krążyły o biskupie w chwili, kie- dy ten przy- był do swej diecezji. (transkrypcja, s. nienumero- wane)

Chociaż szczegół ten nie dotyczy w żadnym względzie treści samej naszego opowiadania, może jednak nie będzie zbytecznym, choćby dla zachowania dokładności we wszystkim, spisać tu pogłoski i zdania jakie o nim krążyły w chwili, gdy przybył do swej diecezji [Hugo, 1900: 6].

W tym zestawieniu branych pod uwagę edycji dopiero pierwszy raz zauważamy zbieżność wersji z 1928 roku pod redakcją Iwaszkiewicza zarówno z wersją z 1900 roku (wyd. Bukowiecki; wersja skompilowana), jak i z pierwotną wersją z 1862 roku, czyli przekładem Sulickiego.

Jednocześnie, jak można zauważyć na przykładzie rozdziału I w tłumaczeniu Stenklara, interpretacyjne wyodrębnianie przejawów meta-tekstowych w poetyce utworu stawało się podstawą do ich usuwania, czyli tworzenia wersji skróconych:

W r. 1915 biskupem w D. był Karol Fraciszek Boguchwał Myriel. Liczył lat pięćdziesiąt siedem i piastował urząd biskupa w D. od roku 1806. Był synem parlamentarzysty w Aix, a więc pochodził ze szlachty urzędniczej [Hugo, 1925: 9].

Prócz spolszczenia imienia Benwenuto i przekłamania liczby lat biskupa (zamiast „siedemdziesiąt pięć” – „pięćdziesiąt siedem”), zauważamy tutaj pominięcie całego fragmentu „metanarracyjnego”. A ponieważ

takie metatekstowe wtręty inkrustują czy obudowują w dużej mierze całą opowieść i wprowadzane są zarówno na poziomie poszczególnych akapitów, również w tym przypadku, jak i stanowią całe rozdziały czy grupy rozdziałów przesądzających o charakterze niektórych ksiąg, mogło to w rezultacie prowadzić do tego, że pomijano je w wersjach określanych jako skrócone. Taką wersją jest wydanie Iskier, w którym cz. I. *Fantine* podzielona została, z pominięciem ksiąg, na rozdziały, a powstały w ten sposób rozdział I. *Człowiek sprawiedliwy* zawiera tylko dziewięć (zamiast czternastu) „podrozdziałów”. Zrezygnowano przy tym z końcowych trzech rozdziałów: XII. *Solitude de monseigneur Bienvenu* / *Samotność jego ekscelencji* (tłum. K.B.); XIII. *Ce qu'il croyait* / *W co wierzył biskup Myriel*; XIV. *Ce qu'il pensait* / *Co myślał* (tłum. K.B.), które są odautorskim komentarzem mającym dopełnić portret biskupa Myriela. Dokonano też skrótów wewnątrz rozdziałów, przede wszystkim pod kątem zwartości informacyjno-fabularnej.

O rodzaju prewencyjnej cenzury ideologiczno-religijnej w wydaniu Iskier może świadczyć pominięcie w cz. I. rozdziału *Filozofia po kieliszku*, będącego przedstawieniem przez jedną z postaci hedonistyczno-ateistycznego podejścia do życia, zaś w części II. *Cosette* dwóch ksiąg: ks. VI. *Le Petit Picpus* / *Klasztor Petit-Picpus* i ks. VII. *Parenthèse* / *Nawias* (tłum. K.B.) dotyczących klasztorów, a zawierających krytyczną, pochodzącą od samego autora, ocenę ich funkcjonowania. Innego typu opuszczeniem jest pominięcie w cz. III. *Mariusz* w ks. I. rozpisanej na kilka rozdziałów swoistej poetyckiej apoteozy paryskiego ulicznika, który następnie znajduje ucieleśnienie w postaci Gavroche'a.

Na zakończenie części analitycznej powrócimy jeszcze do możliwości przetłumaczenia tytułu całego utworu nie tylko jako *Nędznicy*, ale i *Nędzarze*, o czym pisze w swym artykule Rudnicka [1952: 78]. Podstawą, jaką daje sam tekst do uprzywilejowania tytułu *Nędznicy*, jest moment określenia siebie jako nędznika przez głównego bohatera Jana Valjeana w ostatnim rozdziale pt. *Gerwazek* w cz. I. *Fantyna* ks. II. *Upadek*.

Kwerenda w słownikach zarówno języka francuskiego [Robert, 1967: 1094], jak i języka polskiego od czasu powstania utworu w drugiej połowie XIX wieku do dziś [Linde, 1857: 312; Doroszewski, 1962: 1314; Dubisz, 2008: 891] pokazuje, że słowa te, mając wspólny źródłosłów, są bliskoznaczne i w rezultacie wymienne. Potwierdzenie podwójnego znaczenia podstawowego dla podanych słów pojęcia „nędza” znajdziemy

też w *Słowniku literatury polskiej XIX w.*: „W literaturze polskiej XIX wieku pojęcie «nędza» było używane w dwóch planach: materialnym i (wtórnie) moralnym: [...] Nędza materialna nie musiała prowadzić do moralnego upadku, ale wysoki status materialny nie chronił przed nędzą moralną” [Bachórz, Kowalczykowa, 1991: 603].

Podsumowując rozważania chronologiczno-bibliograficzne, jak i poczynione analitycznie obserwacje zauważamy, iż pozwoliły one na ujawnienie zewnątrz- i wewnątrztekstowych kontekstów kulturowych przekładów *Les Misérables* Wiktora Hugo na język polski. Przy porównywaniu trzech współcześnie współistniejących wersji ważnym kontekstem kulturowym okazuje się rodzaj wydawnictw, w których się ukazały, jak również czas ich wydania. Powstałe w 1952 roku wydawnictwo Iskry ofertę swą kierowało do szerokiego grona odbiorców, mając na względzie ideowe uświadamianie oraz kształtowanie wrażliwego na nierówności i niesprawiedliwości społeczne czytelnika. Utwór *Nędznicy* jak najbardziej odpowiadał tej ofercie. Mając przy tym na uwadze odbiorcę mniej literacko czy intelektualnie wyrobionego, w tym młodzież¹⁹, proponowano wersję skróconą utworu z zachowaniem atrakcyjnej kryminalno-przygodowej fabuły i wątku społeczno-rewolucyjnego, jednakże z zastosowaniem przewencyjnej ideologiczno-religijno-obyczajowej cenzury. Ukazanie się przekładu Byczewskiej zbiegło się z symboliczną datą 1956 roku, znaczącą w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zauważalne zmiany na polu produkcji kulturowej w jej odniesieniu do pola władzy (żeby zachować terminologię Bourdieu). Tłumaczenie to w założeniu respektuje integralność oryginału, czemu patronuje warszawskie wydawnictwo o aspiracjach intelektualno-literackich, ściśle powiązane z wyemancypowanym środowiskiem twórców. Utworzony w 1946 roku PIW od początku promował literaturę wysoką, polską i światową, współczesną i klasyczną, wydając często wszystkie utwory poszczególnych wybitnych autorów i dobierając kompetentnych tłumaczy [Krzyżanowski, Hernas, 1985: 142-143]. Nic dziwnego, że w planach wydawniczych znalazły się powieści Wiktora Hugo, i to w nowych

¹⁹ „«Iskry» [...], wydawnictwo współ. literatury pięknej pol. i świat., społ-polit., popularnonauk., reportażu, publikacji typu encyklopedycznego i poradnikowego, przeznaczone gł. dla młodzieży; powst. 1952 w Warszawie przez usamodzielnienie się działu młodzieżowego w wydawnictwie Książka i Wiedza” [Krzyżanowski, Hernas, 1984: 379].

tłumaczeniach, czyli prócz *Nędzników* opublikowano także wspomniane w artykule dwa inne utwory francuskiego twórcy, wydane jeszcze w 1954 roku. Wpływ na to niewątpliwie miały obchody 150. rocznicy urodzin pisarza, przypadającej na 1952 rok²⁰. W warunkach wolnego rynku tradycję wydawniczą PIW podjął po 1990 roku Prószyński i S-ka, oficyna odwołująca się też do rodzinnej tradycji wydawnictwa literackiego. Uwzględnia przy tym aktualne wymogi rynku i ewolucję kulturową polegającą na coraz większej „równoległości” adaptacji filmowych wobec tekstów literackich. Ponadto, przy bogatym w przypadku omawianego utworu kontekście przekładów intersemiotycznych, jak adaptacje teatralne, radiowe, muzyczne czy filmowe, pojawia się nowe kulturowo zjawisko, czyli oprócz tradycyjnej książki papierowej, także e-booki czy audio-booki. Do tego zjawiska nawiązało Wydawnictwo Aleksandria, spoza kulturalnego centrum Warszawy, oferując „książkę do słuchania”. Wykorzystało przy tym kilkakrotnie publikowany (także w wersjach kompilowanych) przekład dziewiętnastowieczny, a więc językowo i stylistycznie jakby bardziej „autentyczny”, bliższy oryginałowi, jednocześnie zdradzający przejawy „nad tłumaczenia”, zarówno „nadmiaru”, jak i „niedomiaru” [Dąbbska-Prokop, 2000: 145-146; Jarniewicz, 2007: 150], dobrze sprawdzających się w aktorsko dopracowanej wersji audio. Wychodząc dodatkowo naprzeciw odbiorcy, wydawnictwo zaproponowało, obok wersji całościowej, także – na tej samej płycie – wersję skróconą.

BIBLIOGRAFIA:

Bibliografie:

- Estreicher, K. (jun.) (1972), *Bibliografia polska XIX stulecia*, PIW, Warszawa.
- Barańska, M., Bobrowic, A., Gołębiowska, K. (red. tomu) (2009), *Bibliografia polska 1901-1939*, t. 12: *Hom-Jac*, Biblioteka Narodowa, Warszawa.
- Filiacje wydań przed i po 1989 roku i ich dostępność w bibliotekach: [on-line] <http://w.bibliotece.pl> – 29.09.2013.

²⁰ „Obchodzone w roku 1952 z inicjatywy Światowej Rady Pokoju sto pięćdziesięciolecie jego urodzin ukazało całą jego wielkość jako porywającego sojusznika postępowej ludzkości”. Żurowski, M. (1954), *Wstęp*, w: Hugo, W., *Człowiek śmiechu*, s. 13.

Rozpatrywane edycje:

- Hugo, V. (1996), *Les Misérables*, t. 1-3, Texte intégral, Booking International, Paris.
- Hugo, W. (1862), *Nędznicy*, przekład z francuskiego E. Sulickiego, część pierwsza *Fantine*, t. 1, nakładem G. Gebethnera i R. Wolffa, Warszawa.
- Hugo, W. (1862), *Nędznicy*, przekład z francuskiego F. Faleńskiego, część trzecia *Mariusz*, t. 5, nakładem G. Gebethnera i R. Wolffa, Warszawa.
- Hugo, W. (1881), *Nędznicy*, przekład W. Limanowskiej, t. 1-5, Księgarnia Polska, Lwów.
- Hugo, W. (1882), *Nędznicy*, przekład W. Limanowskiej, t. 6-10, Księgarnia Polska, Lwów.
- Hugo, W. (1900), *Nędznicy*, t. 1-10, wyd. S. Bukowiecki, Warszawa.
- Hugo, W. (1925), *Nędznicy: powieść z życia galerników*, przeł. Z. Zatorski (ps. L. Stenklara), t. 1-8, wyd. J. Przeworski, Warszawa.
- Hugo, W. (1928), *Nędznicy: powieść*, t. 1-10, w: idem, *Dzieła*, t. 7-16, pod red. J. Iwaszkiewicza, ze słowem wstępnym J. Kaden-Bandrowskiego, Warszawa, *Biblioteka Arcydział Literatury* (wyd. 1931: Bydgoszcz, *Biblioteka Polska*).
- Hugo, W. (1954), *Nędznicy*, oprac., posł. i objaśn. M. Żurowskiego, wyd. skrócone, przekład (z francuskiego) przejrzany i poprawiony przy współpracy H. Szumańskiej-Grossowej, t. 1-2, Iskry, Warszawa.
- Hugo, W. (1956), *Nędznicy*, przeł. K. Byczewska, posł. Z. Bieńkowski, t. 1-4, PIW, Warszawa.
- Hugo, W. (2011-2012), *Nędznicy*, cz. 1-4, dokument dźwiękowy, [przeł. W. Limanowska], Wydawnictwo Aleksandria, Katowice.

Słowniki językowe:

- Doroszewski, W. (red.) (1962), *Słownik Języka Polskiego*, t. 4: *L-Ni*, PAN, Warszawa.
- Dubisz, S. (red.) (2008), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 3: *K-Ó*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Linde, S.B. (1857), *Słownik języka polskiego*, t. 3: *M-O*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.
- Robert, P. et al. (1967), *Dictionnaire de la langue française (petit Robert)*, Société du nouveau Littré, Le Robert, Paris.

Słowniki encyklopedyczne:

- Bachórz, J., Kowalczykowska, A. (red.) (1991), *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

- Claudon, F. (red.) (1997), *Encyklopedia romantyzmu. Malarstwo, rzeźba, architektura, literatura, muzyka*, przeł. H. Kęszycka, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czarnik, O. et al. (red.) (1996), *Literatura polska 1918-1975*, cz. I, t. 3: 1945-1975, w: Brodzka, A., Bujnicki, T., (red. całości) *Literatura polska 1918-1975*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Dąbska-Prokop, U. (red) (2000), *Mała encyklopedia przekładoznawstwa*, Wydawnictwo WSJOiE Educator, Częstochowa.
- Krzyżanowski, J., Hernas, C. (red.) (1984), *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1: A-M, PWN, Warszawa.
- Krzyżanowski, J., Hernas, C. (red.) (1985), *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 2: N-Ż, PWN, Warszawa.

Studia i opracowania

- Balcerzan, E. (2010), *Tłumaczenie jako „wojna światów”*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Barańczak, S. (2004), *Ocalone w tłumaczeniu*, wyd. III rozszerzone, Wydawnictwo a5, Kraków.
- Barrère, J.-B. (1952), *Hugo, l'homme et l'oeuvre*, Boivin et Cie, Paris.
- Barrère, J.-B. (1968), *Wiktor Hugo*, przeł. J. Parvi, PIW, Warszawa.
- Bourdieu, P. (2001), *Reguły sztuki. Geneza i struktura pola literackiego*, przeł. A. Zawadzki, Universitas, Kraków.
- Brzozowski, J. (2011), *Stanąć po stronie tłumacza. Zarys poetyki opisowej przekładu*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Brzozowski, J., Filipowicz-Rudek, M. (red.) (2010), *Między oryginałem a przekładem*, Universitas, Kraków, t. 16: *Strategie wydawców, strategie tłumaczy*.
- Bukowski, P., Heydel, M. (2009), „W kręgu *Translation Studies*”, w: eidem (red.), *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, Znak, Kraków, s. 195-315.
- Dąbska-Prokop, U. (1997), *Śladami tłumacza: szkice*, Educator-Viridis, Częstochowa-Kraków.
- Even-Zohar, I. (1990), „Polysystem Studies”, [on-line] <http://www.tau.ac.il/~itamarew/works/books/ez-pss1990.pdf> – 29.09.2013.
- „Felicjan Foleński”, w: Miłosz, Cz. (2003), *Historia literatury polskiej*, Znak, Kraków, s. 369-370.
- Gaszyńska-Magiera, M. (2011), *Recepcja przekładów literatury iberoamerykańskiej w Polsce w latach 1945-2005 z perspektywy komunikacji międzykulturowej*, Wydawnictwo UJ, Kraków.

- Jarniewicz, J. (2007), „*Horror vacui*, czyli poetyka nadmiaru w przekładzie literackim”, w: Kubińska, O., Kubiński, W. (red.), *Przekładając nieprzekładalne. O wierności. Materiały z I Międzynarodowej Konferencji Translatorycznej, Gdańsk–Elbląg*, Wydawnictwo UG, Gdańsk, s. 139-150.
- Kieniewicz, S. (1971), *Les insurrections polonaises du XIXe siècle et le problème de l'aide de la France*, PWN, Warszawa (Conférence au Centre Scientifique de Paris de l'Académie Polonaise des Sciences le 24 avril 1970).
- Kieniewicz, S. (1972), *Powstanie styczniowe*, PWN, Warszawa.
- „Lacroix, Albert” (2007), hasło w: *Dictionnaire encyclopédique du livre*, t. 2, Cercle de la librairie, Paris, s. 675.
- Legeżyńska, A. (1999), *Tłumacz i jego kompetencje autorskie*, PWN, Warszawa.
- Nowicka-Jezowa, A., Knysz-Rudzka, D. (red.) (1997), *Przekład literacki. Teoria – Historia – Współczesność*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Oseki-Dépré, I. (1999), *Théories et pratiques de la traduction littéraire*, Armand Colin, Paris.
- Parvi, J. (1992a), „Victor Hugo et ses lecteurs polonais au XIXe siècle”, w: idem, *Révolution indépendance romantisme. Contributions à l'histoire des idées au XIX siècle*, Wydawnictwo UW, Warszawa, s. 69-76.
- Parvi, J. (1992b), „La Pologne dans les «Misérables»”, w: idem, *Révolution indépendance romantisme. Contributions à l'histoire des idées au XIX siècle*, Wydawnictwo UW, Warszawa, s. 77-80.
- Rudnicka, J. (1952), „Pierwszy przekład polski powieści Wiktora Hugo «Les Misérables»”, *Zeszyty Wrocławskie*, nr 2, Wrocław, s. 74-80.
- Skibińska, E. (1999), *Przekład a kultura. Elementy kulturowe we francuskich tłumaczeniach „Pana Tadeusza”*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Skibińska, E. (2008), *Kuchnia tłumacza. Studia o polsko-francuskich relacjach przekładowych*, Universitas, Kraków.
- Skibińska, E. (2010), „Przekład literacki w Polsce po roku 1989. Strategie wydawców (na przykładzie literatury francuskiej)”, w: Brzozowski, J., Filipowicz-Rudek, M. (red.), *Między oryginałem a przekładem*, t. 16: *Strategie wydawców, strategie tłumaczy*, Universitas, Kraków, s. 25-38.
- Skibińska, E. (2011), „Konwicki z okładki. O wydawniczych paratekstach francuskich przekładów powieści Tadeusza Konwickiego”, w: Skibińska, E., (red.), *Między oryginałem a przekładem*, t. 17: *Parateksty przekładu*, Universitas, Kraków, s. 179-192.

- Tabakowska, E. (1999), *O przekładzie na przykładzie. Rozprawa tłumacza z „Europą” Normana Daviesa*, Znak, Kraków.
- Tabakowska, E. (2009), *Tłumacząc się z tłumaczenia*, Znak, Kraków.
- Venuti, L. (2013), *Translation Changes Everything: Theory and Practice*, Routledge, London & New York [publikacja dostępna w wersji elektronicznej Amazon, Kindle].
- Żurowski, M. (2007a), „Pani Bovary” i rozwój powieści nowoczesnej”, w: idem, *Między renesansem a awangardą. O literaturze europejskiej z perspektywy komparatysty*, PWN, Warszawa, s. 249-274.
- Żurowski, M. (2007b), „Stendhal i powieść francuska dziewiętnastego wieku”, w: idem, *Między renesansem a awangardą. O literaturze europejskiej z perspektywy komparatysty*, PWN, Warszawa, s. 225-248.

STRESZCZENIE

W artykule omówiono zarówno zewnątrz-, jak i wewnątrztekstowe konteksty kulturowe przekładu. Bardzo ważnym zewnątrztekstowym kontekstem kulturowym dla polskich tłumaczeń *Les Misérables* Wiktora Hugo jest sposób, w jaki zostały opublikowane, oraz dla kogo: początkowo ukazywały się w prasie, a następnie w formie książki papierowej, w wersjach całościowych i skróconych, jako parafraza, wreszcie od 2000 roku jako e-książki i książki mówione; dla przeciętnych lub intelektualnie i literacko wyrobionych czytelników. Odtwarzając chronologię serii publikowanych tłumaczeń, od pierwszego wydania w 1862 roku, możemy zaobserwować prymarną rolę wydawców i redaktorów w stosunku do tłumaczy, tym bardziej że byli wśród nich dobrze znani pisarze – Józef Ignacy Kraszewski (wydawca) czy Jarosław Iwaszkiewicz (redaktor). Pierwsze tłumaczenie, ze względu na prasowy cykl wydawniczy i długość oryginału, było zbiorowe, z podaniem nazwisk tłumaczy, także w pierwszym wydaniu książkowym. W kolejnych wydaniach często nazwiska tłumaczy pomijano, a niektóre opublikowane teksty były kompilacją kilku tłumaczeń. Tak więc przekłady Edwarda Sulickiego i Felicjana Faleńskiego oraz Wincenty Limanowskiej współistnieją w pierwszej dekadzie XX wieku z nowym tłumaczeniem Krystyny Byczewskiej, po raz pierwszy opublikowanym w 1956 roku przez PIW. Wewnątrztekstowe kulturowe konteksty staramy się następnie ukazywać, analizując, w jaki sposób tłumaczono kulturowo istotne elementy oryginału w tak powstałej diachroniczno-synchronicznej serii polskich przekładów. Analiza ta wydaje się potwierdzać, że duży wpływ

na spójność (wersja całościowa lub skrócona) oraz semantyczno-językową jakość tych tłumaczeń ma typ wydawnictwa, w którym się ukazały. Przejawem natomiast wzajemnego przenikania kulturowych kontekstów wynikających z tekstu oryginału i polskich uwarunkowań zewnątrztekstowych historyczno-polityczno-społecznych są niewątpliwie ingerencje cenzuralne w przekładach, z przewagą w XIX wieku cenzury polityczno-społecznej, aż do wydania w oficynie Iskry w 1954 roku, w którym to wydaniu zauważalne jest cenzurowanie tekstu oryginalnego pod względem światopoglądowym, w tym religijnym oraz obyczajowym.

Słowa kluczowe: polskie tłumaczenia *Nędzników*, seria przekładów, diachroniczna, synchroniczna, konteksty kulturowe, wydawcy

SUMMARY

The cultural contexts of the Polish translations of V. Hugo's novel *Les Misérables* (published in the years 1862-2012)

The article discussed both extra- and intra-textual cultural contexts of translation. Very important extra-textual cultural context for Polish translations of V. Hugo's *Les Misérables* has to do with the way they have been published and whom for: initially in the press, then in a paper book as complete versions or truncated ones, as a paraphrase, finally, since 2000, as well as e-books and audio-books; for simple or rather intellectual readers. Recreating the chronology of series of published translations since the first one in 1862, we can observe the primary role of publishers and editors in relation to translators, the more they were among them well-known writers – J.I. Kraszewski (publisher) and J. Iwaszkiewicz (editor). The first translation was collective, because of the publishing cycle serialized in press and the length of the original. But the names of translators were given, including in the first book released. In the next editions often the names of translators were omitted and sometimes the published text was a compilation of several translations. So first the translation of E. Sulicki and F. Faleński, the one by W. Limanowska coexist in 2000th years with the new one of K. Byczewska, first time published in 1956 in the PIW. Then we try to perceive the cultural intra-textual contexts by analyzing how many culturally significant elements of the original have been translated in diachronico-synchronic series of Polish translations. This analysis seems to confirm that the type of publishers has a major impact

on cohesion (integral or abridged version), semantic and linguistic quality of those translations. The sign of intersection of extra- and intra-textual factors is undoubtedly censorship interference in translations, at first with a predominance of the socio-political one, until, in the Iskry edition of 1954, in which there is a noticeable censorship of the author's convictions including religious and moral ones.

Key words: Polish translations of *Les Misérables*, series of translations, diachronic, synchronic, cultural contexts, publishers